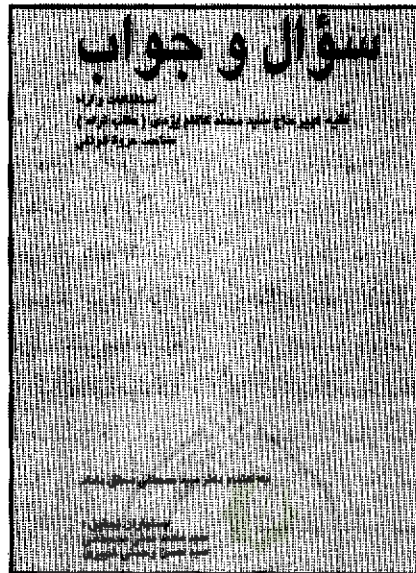

پرسش‌ها و پاسخ‌های فقهی

سید حسن وحدتی شبیری

سؤال و جواب (استفتائات و آراء فقیه کبیر سید محمد کاظم یزدی). به اهتمام دکتر سید مصطفی محقق داماد، دستیاران تحقیق: سید محمود مدنی بجنستانی، سید حسن وحدتی شبیری. تهران، مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۷۶، ۳۴۶ص، وزیری.

بر دارنده قواعدی است که راهگشای فقیهان قرار می‌گیرد.^۱ البته باید توجه داشت که استخراج قاعده کلی از این گونه روایات، از ظرافت خاصی برخوردار است؛ گاهی امام در پاسخ به سؤال راوی، یک قاعده به دست می‌دهد و به اصطلاح «ضرب قانون» می‌کند؛ مثلاً در پاسخ به سؤال از شک در بقای وضو می‌گوید: «ولاتنقض الیقین ابدأ بالشک»، و آنما تنقضه بیقین آخر».^۲ در این صورت، استخراج قاعده کلی با مشکل چندانی روبرو نیست. ولی گاهی امام، بارزترین مصادیق مسأله را مد نظر قرار داده و یا اوضاع و احوال خاصی را که در روایت صریحاً نیامده، مورد توجه قرار می‌دهد. روایات از دسته اخیر در میان متون روایی، کم نیستند و از این روش شخصیت

۱. برای نمونه ر.ک: وسائل الفیعه، ج ۱، ابواب نواقض الوضوء، باب ۱، حدیث ۱، ص ۱۷۴.

۲. همان.

نوشتار حاضر در دو بخش تنظیم شده است. در بخش اول مختصر آشنایی با مجموعه‌های سؤال و جواب و جایگاه آنها در فقه امامیه و در بخش دوم معرفی کتاب «سؤال و جواب» از فقیه نامدار شیعه سید محمد کاظم طباطبائی یزدی مورد نظر بوده است.

الف) آشنایی با مجموعه‌های «سؤال و جواب» در فقه امامیه

پرسش‌ها و پاسخ‌های فقهی، بخش مهمی از متون روایی و فقهی امامیه را به خود اختصاص می‌دهد. بسیاری از روایات صادره از امامان معصوم - علیهم السلام - پاسخ به پرسش‌هایی است که از سوی مردم عادی و یا روایان دانشمند مطرح گردیده است. به واقع اگر این پرسش‌ها نبود، مجموعه فقهی ارزشمندی که هم اکنون در اختیار ماست میسر نمی‌شد. بویژه پرسش‌هایی که از سوی عالمانی چون زراره، محمد بن مسلم، یونس بن عبدالرحمن و امثال اینها، نزد امام مطرح می‌شد و پاسخ بدانها در

۲. از آنجا که بسیاری از این پرسش‌ها از سوی فارسی‌زبانان مطرح شده و پاسخ نیز به همان زبان نگاشته شده است، می‌توان این مجموعه‌ها را آثاری ارزشمند در زمینه ادبیات فارسی دانست که از پیشینیان به یادگار مانده است؛ برای مثال، مجموعه‌ای نفیس از قطب رواندی (م ۵۷۳ هـ. ق) به یادگار مانده که برای شناخت زبان پارسی سندی با ارزش به حساب می‌آید.^۵

۳. مجموعه‌های یاد شده از آنجا که غالباً «به روز» بوده و تازه‌ترین «حوادث واقعه» را در بر داشته، می‌تواند در زمینه شناخت وقایع تاریخی و تحلیل آنها، اسناد ارزشمندی را در اختیار پژوهشگران قرار دهد. چنانکه پاسخ فقیهان به این گونه پرسش‌ها می‌تواند معرف شخصیت فکری و سیاسی آنان و میزان آگاهی ایشان نسبت به اوضاع سیاسی حاکم بر یک دوره خاص و چگونگی برخورد آنان با سلاطین وقت باشد.

این امر بویژه در پاسخ به سؤالاتی که در زمینه جهاد به هنگام جنگ ایران و روس از محضر علمای شیعه شده، قابل ملاحظه و بررسی است.^۶ برای نمونه یک پرسش در این زمینه را که از عالم بزرگوار، محقق قمی (ف: مقبره شیخان قم، ۱۲۳۱ هـ) شده است، فریاد می‌آوریم:

دربار قاجار، از یک سو برای اینکه بتواند نیروی مردمی را در

۳. برای نمونه در یک روایت، راوی از حکم آمیزش جنسی قبل از طواف نساء سؤال می‌کند و امام طبق آنچه نقل شده، پاسخ می‌دهد: «لیس علیه شیء» وی از محضر امام بیرون می‌آید و برای دوستان خود پاسخ را نقل می‌کند. آنان می‌گویند امام از تو تقیه نموده است؛ پیش از این «میسر» همین سؤال را مطرح کرده و امام کفاره یک شتر را بر او واجب ساخت. وی به محضر امام شرفیاب می‌شود و ماقوع را نقل می‌کند. امام می‌فرماید: میسر قبلاً این حکم را شنیده بود، آیا تو نیز شنیده بودی؟ می‌گوید: نه. امام می‌فرماید: بنابراین بر تو باکی نیست. (وسائل الشیعه، ج ۹، ص ۲۶۵، حدیث ۲) در این زمینه به مباحث مربوط به «علل اختلاف حدیث» مراجعه شود.

۴. معجم رجال الحدیث، ج ۱۶، ص ۳۱۸ و ۳۱۹؛ الذریعه، ج ۱۲، ص ۲۴۱ به بعد؛ در این کتاب بیش از هفتاد مجموعه سؤال و جواب از فقیهان شیعی برمی‌شمارد که بیشتر آنها پرسش‌های فقهی است.

۵. این مجموعه در مجله «فرهنگ ایران زمین»، شماره ۲، صفحه ۲۶۳ تا ۲۶۶ به چاپ رسیده است. همچنین کاربرد واژه «بیمه» در زمان سید محمد کاظم یزدی (م ۱۳۳۷ ق) که در مجموعه سؤال و جواب وی آمده است (سؤال ۳۱۲ و ۳۱۳) و این در شناخت تاریخ ادبیات ما می‌تواند مفید باشد.

۶. موضع گیری فقهای شیعه در برابر جنگ ایران و روس، موضوع بسیار جالبی است که تحقیقی طولانی و رساله‌ای جداگانه می‌طلبد. در پاسخ به سؤال مردم در این زمینه رساله‌هایی ارزشمند تحت عنوان «رساله جهادیه» از سوی این فقیهان به رشته تحریر درآمده و بعضاً هنوز به صورت خطی در گوشه و کنار کتابخانه‌ها باقی مانده است.

سؤال کننده و افکار او در تشخیص مفاد روایات و تعیین جهت صدور آنها می‌تواند مؤثر باشد.^۳ به همین دلیل اطلاق گیری از روایات در فرض‌های نادر به شیوه‌ای که امروزه در برخی از مدرسه‌های فقهی رایج است، با اشکال روبروست؛ چرا که عدم توجه به محدوده سؤال و اوضاع و احوال حاکم بر وضعیت سؤال کننده، گاه فقیه را به بیراهه می‌کشاند.

به هر حال، مجموعه‌های فقهی امامیه علاوه بر متون روایی که بدان اشاره شد، به شکل‌های گوناگون یافت می‌شود؛ کتب فقهی استدلالی، مجموعه‌های قواعد فقه، مجامع فتاوی (شرایع) و رساله‌های عملیه از این قبیل است. علاوه بر اینها مجموعه دیگری از فقه امامیه در دسترس ماست که امروزه به علل گوناگون کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد. این مجموعه، پرسش‌ها و پاسخ‌های فقهی است که تحت عنوان «سؤال و جواب» و یا «اجوبه المسائل» و یا «جوابات المسائل» گردآوری و تنظیم شده است.

این مجموعه‌ها خود بر دو نوع است. در برخی از آنها، سؤال فرضی است و نویسنده تفسیر فروع کرده و حالات مختلفی را تصور نموده و سپس پاسخ را تنظیم کرده است. این مجموعه‌ها در واقع نوعی رساله عملیه و خارج از بحث ماست. دسته دیگر، پرسش‌هایی است که موضوع آنها «حوادث واقعه» و قضایایی است که برای مردم پیش آمده است و احیاناً حکم شرعی آنها را در مجموعه‌های فقهی موجود نمی‌یافته‌اند.

این مجموعه‌ها سابقه‌ای دیرین در فقه امامیه دارد؛ برای نمونه از سید مرتضی «مسائل طرابلسیه» و «مسائل رسیه» و از شیخ صدوق، مسائلی که از شهرهای مختلف چون قزوین، مصر، بصره، کوفه، مدائن و غیر اینها نزد او مطرح شده، در زمره تصنیفات آنها آمده است.^۴

هر چند که تمامی متون فقهی و مجامع فتوایی ما از غنای والایی در تفسیر فروع و تشقیق شقوق برخوردار است، ولی مجموعه‌های «سؤال و جواب» دارای مزیت‌هایی است که آنها را به شرح زیر از دیگر مجامع فقهی ممتاز گردانیده است:

۱. از آنجا که پرسش مستقیماً از سوی مردم مطرح شده، مسائل نوپیدا نیز در هر دوره زمانی در این پرسش‌ها عنوان شده است، به طوری که اگر فقیه می‌خواست خود تفریع فروع کند، متوجه این فرع خاص نمی‌گشت؛ لذا می‌توان مسائلی را که در متون فقهی رایج نیامده، در این گونه مجموعه‌ها پیدا کرد و البته این خود دلیلی بر پویایی فقه امامیه در طول تاریخ است.

جنگ علیه روس بسیج کند و از سوی دیگر برای اینکه بتواند برای حکومت جائر خویش مشروعیتی کسب کند، دو نفر از علمای دربار (به نام های حاج ملا باقر سلماسی و صدرالدین محمد تبریزی) را مأمور می کند که از میرزا اذن جهاد گیرند. متن سؤال چنین است:

«هرگاه این جهاد و دفاع محتاج به اذن مجتهد عصر باشد، هر کس را که لایق و قابل دانند، مریخص و مأذون نمایند و متصدی شرعی نمایند که مباشر عرف که متصدی جهاد است، به اجازت، قیام و اقدام کند بر واجب مذکور. مسلمین و مجاهدین اطاعت و انقیاد نمایند و شرع و عرف مطابق و موافق گردد.»^۷

سؤال کننده گویی سیاست و اداره جنگ را جدای از شئون فقیه دانسته، نام آن را «عرف» می گذارد و سپس با تردستی خاصی به ظاهر برای اینکه عرف را موافق با شرع سازد! و در واقع امضای این فقیه و الامقام را بر لزوم «تفکیک میان سیاست و دیانت» بگیرد و از این رهگذر مهر مشروعیت بر حکومت غاصب و جائر قاجار نهد، تقاضای اذن جهاد می نماید. و البته این نشانه اهمیت بالای میرزای قمی در زمان خویش برای شاه قاجار و همچنین شخصیت والای اجتماعی او در قلوب مردم است.

به هر حال میرزا با دید تیزبین خود از لایه لای سؤال، شخصیت پرسنده و هدف او را درمی یابد و مشت او را چنین باز می کند:

«صاحب این سؤالات و کاتب این مقالات، معلوم می شود که شخص عالمی است. این لطیفه شما قرض باشد. جواب این سؤال محتاج به «بحر طویل» است که حال، مقام هیچ یک مقتضی این نیست.»

آری، در طول تاریخ شیعه، همیشه حاکمان ستمگر و فرمانروایان غاصب تلاش می کردند تا خود را به فقیهان دین نزدیک کنند تا بدین طریق خود را با آنان همسو جلوه داده و برای حکومت ظالمانه خویش مشروعیتی کسب کنند.

میرزای قمی، این فقیه دوراندیش، بر تزلزل جدایی بین سیاست و دیانت خط بطلان می کشد و با صراحت تمام اعلام می دارد: «از ابتلائات غیر متناهیة این حقیر همین باقی مانده که «عرف» را مطابق «شرع» کنم!»

این مایه افتخار برای عالمان آگاه شیعه است که سیاست حاکمان عصر خویش را با نگاه تیزبین خود درک نموده و با آزاداندیشی و عزت نفسی که از پیشوایان خود به ارث برده اند در هر زمانی موضع متناسب با سیاست زمان خود را اتخاذ می کردند.

و بالاخره میرزای قمی با شجاعت و صف ناپذیر، مشروعیت سلطنت شاه قاجار را به زیر سؤال می برد و بر سر دستگاه حاکم فریاد می زند که: «کجاست آن بسط یدی از برای حاکم شرع که

خراج را بر وفق شرع بگیرد و بر وفق آن، صرف غزاة و مدافعین نماید؟ و کجاست آن تمکن که سلطنت و مملکت گیری را نازل منزله غزای فی سبیل الله کند؟! مصرع: نام حلوا بر زبان راندن نه چون حلواستی!»^۸.

۴. هر چند فقهای شیعه به علت نداشتن حکومت، مسندهای رسمی قضا را در اختیار نداشتند و اگر در گوشه و کنار به شغل قضای می پرداختند، به طور کتبی دادنامه ای از آنان بر جای نمانده و نشانی از مجموعه آرای قضایی آنان به دست ما نرسیده است تا راهگشای قضات در پرونده های مشابه قرار گیرد. ولی مجموعه های «سؤال جواب» می تواند تا حدودی جای خالی این امر را پر سازد؛ چرا که سؤال ها در موارد زیادی کاملاً مشهود است که از سوی قضات شاغل به امر قضا به محضر مفتیان تقدیم می شده و جوابی پاسخ بوده اند.^۹

ب) معرفی کتاب «سؤال و جواب» از سید محمد کاظم طباطبائی یزدی-ره-

حاج سید محمد کاظم طباطبائی یزدی (۱۲۴۷-۱۳۲۷ ه.ق) از معدود فقیهانی است که قدرت فقهی او زبانزد عام و خاص بوده و در تفریح فروع، نقادی ماهرانه و سیطره کامل بر ابواب فقه به ویژگی و امتیاز نامدار است. از ایشان حدود چهل عنوان کتاب، رساله و حاشیه بر جای مانده که معروف ترین آنها سه اثر زیر است:

۱. «العروة الوثقی». از ویژگی های این کتاب، سلاست متن، جامعیت، در بر داشتن فروع زیاد بویژه مسائل جدید، ترتیب نیکو و شماره داشتن فروع است و مجموعاً دارای ۳۲۶۰ فرع است.

۲. «حاشیه بر مکاسب» که در آن «متاجر» شیخ اعظم انصاری را حاشیه نموده است. ویژگی مهم این کتاب آن است که در بسیاری موارد به شیوه عرفی به تفقه در مباحث معاملات پرداخته است.

۳. «سؤال و جواب»؛ همان گونه که اشاره شد از دیرباز

۷. میرزای قمی، جامع الفتاات، به تصحیح مرتضی رضوی، ج ۱، ص ۴۰۰، شماره ۴۸۵.

۸. سؤال و جواب سید محمد کاظم طباطبائی یزدی، نشر علوم اسلامی، سؤالات: ۳۸۴، ۵۵۳، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۸، ۵۹۰، ۵۹۳، ۵۹۶، ۶۰۱، ۶۶۷، ۶۷۰، ۶۷۷، ۷۰۲، ۷۱۱؛ و جامع الفتاات میرزای قمی، ج ۳، سؤال ۲۵۶، ۷۲، ۷۳ و غیر اینها.

آن گونه که از سخنان گردآورنده برمی آید، این کتاب دارای دو جزء بوده، چرا که پس از تشکر از مرحوم کاشف الغطا از وی می خواهد که جزء دوم کتاب را نیز مرد ملاحظه قرار دهد. ولی با کمال تأسف، اجل مهلت نمی دهد و گردآورنده (ملا علی اکبر خوانساری) به دیار باقی می شتابد و هم اکنون از سرنوشت جزء دوم آن خبری نداریم.

این کتاب، ابتدا در مطبعه حیدریه نجف اشرف در سال ۱۳۴۰ هـ. به چاپ رسید، ولی دارای اغلاط چاپی زیاد بود و خواننده را با دشواری های زیاد مواجه می ساخت. علاوه بر این نسخه های کتاب به شدت کمیاب و تنها در چند کتابخانه مشهور یافت می شد. با راهنمایی استاد دکتر سید مصطفی محقق داماد و تشویق و اهتمام ایشان، این اثر گران سنگ بار دیگر و به شکلی زیبا و جالب، به زیور طبع آراسته گردید.^۹ آنچه این چاپ را متمایز می گرداند موارد زیر است:

۱. برای تصحیح کتاب و برطرف ساختن اغلاط چاپی کتاب، سعی وافر مصروف شده و نسخه های گوناگون آن در کتابخانه های معروف کشور مورد ملاحظه قرار گرفته است.
۲. در استخراج منابع کتاب تلاش فراوان صورت گرفته و برای مزید استفاده در پاورقی آورده شده است.
۳. به منظور سهولت دسترسی به مطالب، فهرست تفصیلی تدوین شده و در آن موضوعات مختلفی که مرحوم سید بدان پرداخته، فهرست گردیده است.
۴. علاوه بر فهرست تفصیلی مطالب، فهرست موضوعی نیز به صورت القبایی و بر طبق شماره سؤالات تهیه شده که می تواند برای پژوهشگران مباحث فقهی بسیار مفید افتد.
۵. برای هر سؤال یک شماره مسلسل در نظر گرفته شده است، ولی سعی شده که در متن کتاب تصرفی انجام نگیرد. لازم به ذکر است که تصحیح و تحقیق بخش اول کتاب (عبادات) توسط جناب آقای سید محمود مدنی بجستانی و بخش دوم (معاملات) که حجم بیشتر کتاب را به خود اختصاص می دهد، توسط نگارنده این سطور، انجام گردیده است. هرچند در این راستا سعی وافر مبذول داشته ایم، ولی ادعا نمی کنیم که کاری بی عیب و نقص ارائه کرده ایم، از این رو از صاحب نظران بزرگوار برای بهینه شدن این اثر، ارشاد خالصانه و کریمانه می طلبیم.

۹. برای توضیح بیشتر درباره ویژگی های این کتاب به مقدمه عالمانه ای که از سوی ایشان نگارش یافته، مراجعه شود.

پرسش ها و پاسخ های فقهی از محضر مراجع، به صورت مجموعه ای گردآوری و تنظیم می شده که مجموعه های «سؤال و جواب» از علامه مجلسی، حجة الاسلام شفتی، محقق ثانی و میرزای قمی از آن جمله است. هم اکنون نیز این روش ادامه دارد و مجموعه استفتائات امام خمینی - طباب ثراه-، مجمع المسائل آیت الله گلپایگانی، صراط النجاة آیت الله خوئی نمونه این گونه آثار است. با این همه چند ویژگی «سؤال و جواب» مرحوم سید یزدی را از دیگر مجموعه های یاد شده متمایز می سازد:

۱. در بسیاری از مجموعه های یاد شده بویژه آنها که در سال های اخیر از سوی مراجع معاصر منتشر گردیده، اشاره ای به مدرک فتوای نمی شود. از این رو بیشتر، مقلدین همان مرجع را مفید می افند و برای پژوهشگر مباحث فقه چندان کارا نیست. ولی در این مجموعه از آنجا که سطح علمی سؤال کنندگان در اغلب موارد بسیار بالاتر از افراد معمولی بوده و نحوه سؤال کاملاً نشان دهنده این امر است، از این رو سید یزدی در پاسخ، به مبانی فقهی و حتی گاهی به طرح نظریات مختلف و نقد و بررسی آنها پرداخته است. البته جامع الشنات میرزای قمی نیز از این مزیت برخوردار است.
۲. این مجموعه متعلق به زمان تحول جهان اسلام از نظر صنعتی، کشاورزی و تجاری است و لذا ارتباطات سهل تر شده و امکان مکاتبه و تماس برای مقلدین مرحوم سید که در اقصی نقاط بلاد اسلامی همچون ایران و هند و سایر بلاد شیعه نشین می زیستند، فراهم شده بود. از سوی دیگر در آن زمان رویدادهای کاملاً جدید همچون جنگ جهانی اول، ضرورت های تازه و پدیده های نوی را فراهم آورده بود که حل آنها فقیه سترگی همچون سید یزدی را می طلبید. پدیده هایی چون اوراق نقدیه، اسناد تجاری (برات، سفته، چک) انواع بیمه و غیر اینها که قبلاً سابقه نداشت. در این مجموعه، سؤال و جواب هایی در مورد این مسائل می یابیم که در سایر مجموعه های پیش از آن سابقه نداشته است.

*

مجموعه سؤال و جواب های مرحوم سید یزدی در زمان حیات ایشان و پس از فوت در حجم های مختلف به چاپ رسیده، ولی جامع ترین آنها مجموعه ای است که توسط عالم جلیل القدر ملا علی اکبر خوانساری (از اعضای حوزه استفتای مرحوم سید) گردآوری و تنظیم گردیده و تحت اشرف فقیه و الا مقام آیت الله محمد حسین کاشف الغطاء به چاپ رسیده است. مرحوم خوانساری در ابتدای کتاب، تذکر می دهد که از میان استفتائات مرحوم سید، آنچه را که دارای نفع عام و کاربرد فراوان در زندگی روزمره مردم بوده، گلچین نموده و گرد آورده است.